УДК 327

Пронь С.В., Миколаївська філія Європейського університету

Пронь Сергій Вікторович (1955 р.н.). У 1979 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент, в.о. професора кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської філії Європейського університету. Коло наукових інтересів – *історія, міжнародні відносини та дипломатія Азіатсько-Тихоокеанського регіону в сучасну епоху.*

Американський чинник у японсько-російській територіальній проблемі

Автор, використовуючи спеціальні американські матеріали та наукову літературу з питань зовнішньої політики, розглядає головні напрямки японсько-російських відносин щодо вирішення "курильської проблеми".

Using special American sources and scientific materials on foreign policy questions, the author discusses the main trends of Russian-Japanese relations in solving the "Kuril problem".

Відносини з Росією для Японії завжди залишалися одним з найбільш складних питань після закінчення Другої світової війни. Ця складність визначалася двома принциповими моментами – участю Японії в американській зовнішньополітичній стратегії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та невирішеністю територіального питання. Зосередимо увагу на другій проблемі. Ця тема була об'єктом дослідження як російських вчених [1; 14; 16; 18; 27], так і закордонних науковців [2; 20; 30; 31].

Автор статті розглядає правові, історичні, дипломатичні аспекти територіальної проблеми між Росією та Японією, враховуючи постійну присутність "американського фактора".

Росія XXI століття мало нагадує країну, протистояння якої з США ще не так давно складало підґрунтя існуючого світопорядку. Відносини між Токіо і Москвою знаходяться на стадії перехідного періоду – від конфронтації до цивілізаційних зв'язків. Проте мине ще чимало часу, доки Японія і Росія не подолають взаємну підозру. Зробити це в умовах жорсткої орієнтації японської політики відносно Росії виключно на розв'язанні територіального питання буде занадто важко. Російський вчений Г.Кунадзе вважає, що до недавнього часу ця проблема скоріше нагадувала "театр абсурду". "Територіальне питання вирішено відповідними міжнародними угодами", – заявляли представники Росії. "Якими угодами?" – цікавилися японці. "Відповідними", – відповідала російська сторона [3; 1].

У "Токійській декларації про російсько-японські відносини" від 13 жовтня 1993 р. відзначалося: "Президент Російської Федерації і Прем'єр-міністр Японії... провели серйозні переговори з питання про належність островів Ітуруп, Кунашир, Шикотан і Хабомаї. Сторони погоджуються з тим, що необхідно продовжити переговори з метою найскорішого укладення мирного договору шляхом вирішення цього питання, виходячи з історичних і юридичних факторів, та на основі розроблених згідно з домов-

леністю між двома країнами документів, а також принципів законності та справедливості і, таким чином, повністю нормалізувати двосторонні відносини" [4; 2].

Тобто, крім правових засад, суперечку навколо згаданих островів пропонується вирішити, враховуючи історію формування державних кордонів, а також передбаченого Статутом ООН (стаття I) і Статутом Міжнародного суду (стаття 38, п. 2) принципу розв'язання суперечок, у випадку погоджування сторін, "по совісті та справедливості" [5; 3].

З правової точки зору, або принципу законності, відповідно до Потсдамської декларації США, Великобританії і Китаю від 26 червня 1945 р., до якої приєднався і Радянський Союз, суверенітет Японії був обмежений чотирма її головними островами: "Умови Каїрської декларації будуть виконані, і японський суверенітет буде обмежений островами Хонсю, Хоккайдо, Кюсю, Сікоку і такими менш крупними островами, які ми ще маємо зазначити" [6; 4].

За Сан-Франциським мирним договором 1951 р., у підґрунтя якого були покладені умови Потсдамської декларації, Японія відмовлялася від Курильських островів (Тісіма), включаючи острови Ітуруп, Кунашир і Шикотан (але не Хабомаї) з-під своєї юрисдикції. У зв'язку з тим, що СРСР відмовився підписати Сан-Франциський договір, то у його відносинах з Японією питання про належність зазначених територій, з точки зору договірного права, залишилося невизначеним, так само, як у відносинах з іншими союзниками у війні з Японією. Виключенням були Сполучені Штати і Великобританія, керівники урядів яких у лютому 1945 р. підписали в Ялті з Й.Сталіним угоду про виконання вимог щодо передачі у володіння СРСР Курильських островів і Південного Сахаліну після вступу Радянського Союзу у війну з Японією та перемоги над нею. "Радянський Союз... вступить у війну проти Японії... За умови:

1. Поновлення належних Росії прав, порушених... нападом Японії у 1904 році, а саме: повернення Радянському Союзу південної частини острова Сахалін і всіх належних до неї островів.
2. Передачі Радянському Союзу Курильських островів" [7; 5].

У 8-й статті Сан-Франциського договору Японія підтвердила зобов'язання виконати всі угоди союзників, пов'язані із закінченням війни з Японією, тобто і Ялтинську угоду. Проте СРСР згідно із 25-ю статтею того ж договору як країна, що не підписала його, формально позбавлявся цього права, до того ж 26-та стаття не надавала Радянському Союзу при умові підписання мирного договору з Японією більшої переваги, в тому числі і територіальної, ніж іншим учасникам конференції у Сан-Франциско. В той же час Радянський Союз як країна-переможець, згідно з Актом про капітуляцію Японії, зберігав право на заняття цих островів, але до підписання двостороннього мирного договору, якщо в ньому було б визначене інше. При відсутності такого договору, на думку американського фахівця з міжнародного права А.Фердроса, "по закінченні військових дій зайнята територія може бути придбана окупантом навіть без договору (цесії), якщо попередній суверен від неї відмовляється або якщо він фактично відмовився від зворотного завоювання" [8; 6].

Треба також взяти до уваги думку доктора юридичних наук Р.А.Каламкаряна про те, що "в останні роки ставлення доктрини міжнародного права до питання про міжнародно-правову вагомість декларацій про одностороннє прийняття державою юридичних зобов'язань, пережило відповідну еволюцію в плані визнання за ними обов'язкової сили" [9; 7].

Справа ускладнюється тим, що якщо спочатку Й.Сталін ставив питання про передачу Курил під міжнародний контроль (Тегеран, 3 грудня 1943 р.) [10; 8] або повернення разом з Південним Сахаліном лише тих Курильських островів, що раніше належали Росії, тобто, не враховуючи Кунашир, Ітуруп, Шикотан і Хабомаї (бесіда у Москві 14 грудня 1944 року з послом США А.Гарріманом) [11; 9], то Сполучені Штати, намагаючись якнайшвидше втягнути СРСР у війну з Японією, в кінцевому результаті погодилися передати йому всі Курильські острови, тобто разом з південними. При цьому слід звернути увагу на думку Держдепартаменту США про те, що передача Японією південної частини Курил СРСР створить вигідну для керівництва Вашингтона конфліктну ситуацію в японсько-радянських відносинах (Меморандум від 28 грудня 1944 р.) [12; 10].

До того ж Ялтинська угода з питань Далекого Сходу, з точки зору Сполучених Штатів і Великобританії, була угодою воєнного часу щодо Японії як агресора і тому підлягала виконанню навіть без її згоди. Разом з тим, з точки зору ра-

дянсько-японських відносин, – на момент підписання документа – це було угодою мирного часу (виходячи з Пакту про нейтралітет між Японією і СРСР 1941 р.), і тому була необхідна згода Японії на передачу частини її території іншій країні або відмова від неї.

Згідно з Декларацією СРСР і Японії (9-та стаття), яка була підписана у Москві 19 жовтня 1956 р., Радянський Союз погоджувався на "передачу Японії островів Хабомаї і Сікотан з тим, що фактично передача цих островів Японії буде проведена після укладення мирного договору" між Радянським Союзом і Японією [13; 11].

Після того, як 19 січня 1960 р. був підписаний новий американсько-японський договір безпеки, радянський уряд у записці урядові Японії від 27 січня 1960 р. заявив, що "тільки за умови виведення всіх іноземних військ з території Японії і підписання мирного договору між СРСР і Японією острови Хабомаї і Сікотан будуть передані Японії, як це було передбачено... декларацією... від 19 жовтня 1956 року..." [14; 12] . Цікаво, що американський представник – Держсекретар Чертер на прес-конференції 8 лютого 1960 р. підкреслив, що він дуже засмучений "...односторонньою відмовою Радянського Союзу від його зобов'язань перед японським урядом про повернення островів Хабомаї і Шикотан і укладення мирного договору з Японією..." [15; 13].

Торкаючись правового аспекту цієї проблеми, звернення Росії і Японії до Міжнародного Суду ООН (62-га стаття Статуту ООН) і відповідно до згаданої вище Токійської декларації від 13 жовтня 1993 р. з питання про російсько-японські відносини з використанням принципу вирішення територіальної суперечки "по совісті та справедливості" є цілком логічним. Слід також нагадати, що ще у січні 1990 р. Б.Єльцин висунув план розв'язання проблеми укладання мирного договору Росії з Японією, який торкався вирішення й територіального питання. План передбачав такі положення:

1. Офіційне визнання існування територіальної проблеми.
2. Демілітаризація островів Кунашир, Ітуруп, Шикотан і Хабомаї.
3. Проголошення цих островів зоною вільного підприємництва з пільговими умовами для Японії. Укладання договору з Японією з питань розвитку співробітництва у торгівельно-економічній, науково-технічній, культурній та гуманітарній сферах.
4. Укладання мирного договору.
5. Вирішення територіального питання новим поколінням політиків через 15-20 років [16; 14].

У вересні 1991 р. російське керівництво висловилося за прискорення реалізації цього плану.

Важливими обставинами при розробці загальної точки зору з цього питання є об'єктивна оцінка обох сторін щодо відповідних статей Сан-Франциського мирного договору з Японією 1951 р., особливо 2-ї статті про відмову Японії від усіх прав та претензій на Південний Сахалін з навколишніми островами і Курильські острови. Це не може бути проігноровано як Росією, так і Японією, якщо вони намагаються побудувати свої відносини в нову епоху на дійсно міцній міжнародно-правовій базі, так і іншими членами міжнародного співтовариства, зацікавленими у мирних відносинах і стабільності на Далекому Сході, починаючи з ініціаторів цього Договору – США та Великої Британії. Необхідно також зауважити, що ще у серпні 1956 р. Японія в своєму проекті мирного договору з СРСР пропонувала відмову від Південного Сахаліну з належними островами та Курил (крім Шикотана та Хабомаї), посилаючись на Договір у Сан-Франциско [17; 15].

Це виявляється особливо актуальним у світі визнання російською стороною (після візиту у травні 1997 р. на той час міністра оборони РФ І.С.Родіонова) того факту, що японсько-американський Договір безпеки не направлений проти неї. Більше того, Росія оцінює його як фактор стабільності в азіатсько-тихоокеанському регіоні в умовах зростаючої могутності Китайської Народної Республіки [18; 16].

Так, провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, доктор історичних наук К.Є.Черевко прийшов до висновку, що Росія "могла б заявити, що вона готова дотримуватися у відносинах з іншими країнами Сан-Франциського мирного договору з Японією 1951 року, бо вважає відмову СРСР від його підписання помилкою" [19; 17].

Протилежної точки зору дотримується старший науковий співробітник ІМЕМВ С.В.Чугаров, який вважає, що "наявність територіальних претензій є не джерело, а результат... пога-

них відносин" і переконаний, що проблема "північних територій" є суто дипломатичною [20; 18]. Проаналізувавши матеріали газети "Асахі", він доходить висновку, що "безносередня зацікавленість Японії і Росії у взаємному співробітництві залишається умовою успішного розв'язання територіальної проблеми" [21; 19].

Зовсім інший шлях вирішення цього питання пропонує відомий японський фахівець-міжнародник, професор Міжнародного центру японських досліджень Хіросі Кімура, який зазначає: "На питання "Північні території або економічна підтримка?" слід було б відповісти: "І північні території, і економічна підтримка", думається, що між ними існує динамічний взаємозв'язок. З одного боку, чим активніше Японія буде брати участь у програмі економічної підтримки Росії, тим більш реальним стає повернення територій, а з другого боку, чим активніше Росія сприяє вирішенню територіального питання, тим більше шансів на отримання для неї економічної допомоги з боку Японії" [22; 21].

Щодо історичного аспекту територіальної проблеми між Японією і Росією необхідно зауважити, що він є найскладнішим, заплутаним, пов'язаним з історичною географією [22]. До середини 1950-х років і в офіційних американських документах (наприклад, у Меморандумі з питання мирного договору з Японією, який склав полковник Міністерства оборони Стентон Бабкок від 26-27 жовтня 1950 року) [23] згадувалась єдина назва "Курильські острови" без розподілу на північні та південні.

Цікавим є аналіз американських документів серпня-вересня 1945 року з територіальних питань після вступу СРСР у війну з Японією. Так, у Меморандумі про капітуляцію Японії від 14 серпня 1945 р. підкреслювалось, що "з приводу Курильських островів начальники штабів США і Росії домовились про кордони між районами проведення операцій. Начальники штабів очікують, що радянські війська приймуть капітуляцію та обеззброять японців на островах Парамушир і Шумшу" [24]. У Загальному військовому і військово-морському наказі № 1 від 14 серпня 1945 р. говорилося: "Старші японські командири і всі сухопутні, морські, повітряні і допоміжні сили всередині Маньчжурії, Кореї на північ від 38° північної широти повинні здатися Головнокомандуючому радянськими військами на Далекому Сході" [25]. Після звернення Й.Сталіна до Г.Трумена відносно Курил Президент Сполучених Штатів 17 серпня 1945 р. відповів, що він дає згоду про зміну "Загального наказу № 1" з тим, щоб включити всі Курильські острови до району, який повинен "капітулювати перед Головнокомандуючим радянськими військовими силами на Далекому Сході" [26].

Відомий російський вчений, науковий співробітник Інституту Далекого Сходу РАН, д.і.н. А.Марков переконаний, що проблема Південних Курил виникла як наслідок зусиль японської дипломатії при підтримці США перегляду угод, прийнятих в Ялті та Потсдамі [27].

Торкаючись політичного аспекту територіальної проблеми між Японією і Росією на початку 1990-х років, необхідно зазначити, що її вирішення знаходилося на рівні 1956 р. У "Спільній радянсько-японській заяві" під час візиту до Японії М.С.Горбачова 16-19 квітня 1991 р. підкреслювалося, що Президент СРСР і Прем'єр-міністр Т.Кайфу розуміють важливість прискорення роботи по завершенню підготовки мирного договору і мають намір "діяти з цією метою конструктивно і динамічно, використовуючи увесь позитив, що накопичений у двосторонніх переговорах у різні роки, починаючи з 1956 року, коли СРСР і Японія спільно декларували припинення стану війни і поновлення дипломатичних відносин між ними" [28]. Вони також висловили свою позицію на користь "справедливого та раціонального врегулювання мирними засобами конфліктів у цьому регіоні" [29].

Досить оригінальної позиції дотримується з цього питання відомий американський вчений, співробітник Брукінського інституту Раймонд Гартхофф, який виділяє "дипломатичний аспект" цієї проблеми. Американський дослідник фактично сам собі суперечить. Спочатку він пише, що Сполучені Штати не є зацікавленою державою в цій суперечці. І, безумовно, вони вітали б будь-яке врегулювання, прийнятне для Радянського Союзу і Японії. Але далі Гартхофф зазначає: "Підтримка Сполученими Штатами Японії у розв'язанні територіального питання полягає в тому, щоб США підтримували японське тлумачення того, що насправді є назвою "Курильські острови". США вважали, що це питання попередньо повинно було вирішуватися СРСР і Японією. Доки Радянський Союз відмовлявся визнати існуючу суперечку, така позиція, по суті, означала підтримку Японії. Сьогодні, коли обидві сторони визнають, що суперечка

існує і мають бажання її владнати, США не "висловлюють свою перевагу при будь-якому конкретному підсумку" [30].

Американський експерт з міжнародних відносин Японії, в тому числі і з російсько-японських відносин, Пітер Бертон переконаний, що "будь-який японсько-російський мирний договір потребує згоди з боку всіх, хто підписав договір у Сан-Франциско у 1951 році" [31].

Іншої позиції щодо вирішення проблеми "північних територій" дотримується відомий російський вчений Володимир Єрьомін. Він виділяє цикл заходів у створенні умов для реалістичного розв'язання територіального питання в найближчій перспективі. Єрьомін пропонує чотири головних напрямки необхідних заходів:

– стимулювання російської і японської сторін до попередньої принципової згоди на повернення по домовленості 1956 року; таке стимулювання необхідно починати негайно, діяти швидко та енергійно;

– заяви Президента Росії і Прем'єр-міністра Японії про готовність повернутися до домовленості 1956 року; ці заяви повинні мати форму не офіційних заяв, а скоріше висловлення особистої точки зору із залишенням рішення за Парламентами і народами; проте у цих заявах повинні бути заклики до парламентів і народів підтримати таку точку зору; такі заяви необхідно зробити як можна скоріше; умовно їх можна назвати впливом на Парламент і громадськість "зверху";

– організація і підтримка викладеної позиції лідерів серед максимально широких кіл суспільства; починати таку організаційну роботу необхідно фахівцям з проблеми – прихильникам радикального рішення проблеми; цю роботу можна умовно назвати впливом на парламент і громадськість "знизу" або "збоку";

– офіційне оформлення повернення до 1956 року з відстрочкою реального підписання договору і передачі двох островів. Під такою програмою не мається на увазі єдиний багатосторонній документ: частина програми може утримуватись у людських головах; друга частина може висловлюватись в усних домовленостях; третя – бути зафіксованою у письмових документах [32].

В якому ж стані знаходиться територіальна суперечка між Росією та Японією сьогодні і яка позиція Сполучених Штатів у цій ситуації, що розгортається на даному етапі, починаючи з середини 1990-х років?

Позиція японської сторони фактично не змінилася. Як головну умову поліпшення і подальшого розвитку відносин з Росією японський уряд продовжує розглядати передачу Японії як мінімум чотирьох південних островів Курильської гряди. Про це заявив Прем'єр-міністр Японії Рютаро Хасімото на 136-й сесії Парламенту ще 22 січня 1996 р. Він підкреслив: "В цьому році, коли виповнюється 70 років з часу підписання спільної декларації, яка відкрила шлях до поновлення дипломатичних відносин між двома країнами, ми будемо уважно слідкувати за розвитком політичної ситуації в Росії і прикладемо ще більше зусиль з метою вирішення суперечки, пов'язаної з північними територіями. Таким шляхом ми будемо намагатися досягнення повної нормалізації відносин між нашими країнами на підставі Токійської декларації. Ми маємо надію, що уряд Росії докладе серйозних зусиль для рішення цього питання" [33].

Свою рішучість продовжувати і надалі намагатися отримати чотири Курильські острови Хасімото відкрито підтвердив у розгорнутому посланні, яке він направив Президенту Б.Ельцину у січні 1996 р. [34].

До речі, в російсько-японську суперечку з приводу Південних Курил знову втручається Держдепартамент США. Так, у виступі 9 грудня 1995 р. на прес-конференції в Південно-Сахалінську посла США в Росії Томаса Піккерінга пропонувалося Росії "мирно передати" Південно-Курильскі острови їх "законному володарю – Японії". Ця заява Піккерінга викликала обурення з боку колишнього голови кабінету міністрів В.Черномирдіна, який оцінив виступ американського посла як "недозволений вибрик, який виходить за будь-які розумні межі" [35].

На що розраховують японські державні діячі, політики і дипломати, продовжуючи здійснювати тиск на Росію з метою задоволення своїх територіальних домагань? Перш за все, це розраховано на російських громадян, частина яких готова підтримати ці домагання Японії. Прикладом може бути публікація 1 вересня 1995 р., напередодні святкування російською громадськістю 50-річчя розгрому японського мілітаризму, у газеті "Сьогодні" статей А.Шмирьова, в яких Росії пропонувалося негайно передати Японії Південні Курили. "У нас немає жодних прав на північні території, – пише А.Шмирьов, – і тому нам коли-небудь і в інтересах Росії якнайшвидше необхідно повернути Японії острови Ітуруп, Кунашир, Шикотан, Хабомаї" [36].

Не зовсім зрозумілими є заяви окремих російських дослідників (наприклад, А.П.Маркова) про те, що Японії у суперечці про Курильські острови з Росією необхідно було застосувати приклад Китаю, який запропонував вирішити японсько-китайське непорозуміння стосовно приналежності островів Сенкаку не сьогодні, а передати його на розгляд майбутнім поколінням японців і китайців [37].

Ця пропозиція викликала досить нервову реакцію представників японського міністерства закордонних справ. Японське посольство у Москві повідомило міністерство закордонних справ Росії про те, що в Токіо подібні заяви розцінюються як відхід від лінії, зафіксованої у Токійській декларації, яку підписали у жовтні 1993 р. Б.Єльцин та М.Хосокава, і що з таким підходом МЗС Японії погодитись не може [38]. Аналіз свідчить, що для японської сторони згадана заява стала своєрідною підставою, щоб ще раз нагадати своїй та закордонній громадськості про наявність територіальної проблеми між Росією та Японією.

Перенесення на майбутнє дискусії з територіального питання між Росією та Японією не підходить, на думку автора статті, обом сторонам з декількох міркувань. По-перше, заяви російських дипломатів про невирішеність територіальної російсько-японської проблеми суперечать позиції колишніх керівників того ж СРСР, які протягом десятиліть стверджували, що ніякого територіального питання між Росією та Японією не існує, тому що воно було вирішено внаслідок військового розгрому Японії і включення Курильських островів згідно з рішеннями міжнародних конференцій воєнного і післявоєнного часу до складу СРСР, а потім Росії. По-друге, не можна рівняти японсько-китайську суперечку про острови Сенкаку, на рифах яких не мешкають люди, з південними островами Курильської гряди – найбільш крупними островами архіпелагу, на яких мешкає понад 20 тисяч людей. Більше того, на цих островах існує розвинута морська промисловість, одночасно це важливий військовий форпост Росії, який закриває човнам інших країн вільний доступ в Охотське море до берегів Камчатки і Примор'я.

Підсумовуючи, необхідно зауважити, що у будь-якому випадку територіальні японсько-російські проблеми необхідно вирішувати як Росії, так і Японії разом, мирними засобами, без втручання будь-якої третьої країни, навіть такої впливової, як Сполучені Штати Америки.

Література

1. Кравцов А. Россия и Дальний Восток // Международная жизнь. – 1993. – № 1; Черевко К. Как продлить "цветение сакуры?" (В поисках путей к заключению мирного договора России с Японией) // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 11; Чугаров С. Японцы смотрят на Россию // Там само; Марков А. Проблемы российско-японских отношений // Международная жизнь. – 1995. – № 10.
2. Кимура Х. Курильская проблема: История японо-российских переговоров по пограничным вопросам. – Киев: Бринком, 1996; Гартхофф Р.Л. Северные территории или южные Курилы? // Международная жизнь. – 1991. – № 7; Berton Peter. The Japanese-Russian Territorial Dilemma: Historical Background, Disputes, Issues, Questions, solution Scenarios, or "A Thousand Scenarios for the Thousand Island Dispute". – White Paper. – Harvard University, 1992.
3. Кунадзе Г. В поисках нового мышления: о политике СССР в отношении Японии // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 8. – С. 67.
4. Япония. 1993: Ежегодник. – М., 1994. – С. 204.
5. ООН і Україна: Збірник матеріалів наукової конференції. –Миколаїв: МРЦСД, 1995. – С. 38-41.
6. Сборник действующих договоров, конвенций, соглашений СССР с иностранными государствами. – Вып. XI. – Москва, 1995. – С. 105-106.
7. Известия. – 1946. – 12 февраля.
8. Фердрос А. Международное право. – М., 1959. – С. 259.
9. Каламкарян Р.А. Международно-правовое значение односторонних юридических актов. – М., 1988. – С. 5.
10. Foreign Relations of the United States (FRUS). – Washington, 1961. – P. 448-449.
11. FRUS. – Wash., 1955. – P. 378-379.
12. Советско-американские отношения во время Второй мировой войны. – Т. 2. – М., 1984. – С. 272.
13. ООН: Серии "Соглашения". – Т. 263. – М., 1957. – С. 112-116.
14. Правда. – !960. – 29 января.
15. Department of State Bulletin.-1960. – February 29. – P. 325.
16. Кравцов А. Вказ. праця. – С. 86.
17. Вестник Архива Президента РФ. – 1996. – № 6. – С. 515.
18. Черевко К. Вказ. праця. – С. 83.
19. Там само. – С. 86.
20. Чугаров С. Вказ. праця. – С. 89.
21. Там само. – С. 93-94, 99.
22. Кимура Х. Вказ. праця. – С. 240.
23. Foreign Relations of the United States. – Vol. 6. – Wash., 1976. – P.1332.
24. FRUS. – Vol. 6. – Wash., 1969. – P. 657-658.
25. Ibid. – P. 658-659.
26. Ibid. – P. 670.
27. Марков А. Вказ. праця. – С. 47.
28. Визит М.С.Горбачева в Японию: Документы и материалы. – М., 1991. – С. 106.
29. Там само. – С. 113.
30. Гартхофф Р.Л. Вказ. праця. – С. 99-100.
31. Berton Peter. Op. cit. – P. 73.
32. Еремин В. От холодной войны к трехстороннему сотрудничеству в Азиатско-тихоокеанском регионе. – М., 1993. – С. 337-350.
33. Japan Times. – 1996. – January 23.
34. Известия. – 1996. – 30 января.
35. Московский комсомолец. – 1995. – 20 декабря.
36. Сегодня. – 1995. – 1 сентября.
37. Марков А.П. Российско-японские отношения и пути их улучшения // Япония и проблемы безопасности в АТР. – М., 1996. – С. 298.
38. Известия. – 1996. – 18 января